

Emil Brix

ŠTEVILČNA NAVZOČNOST NEMŠTVA V JUZNOSLOVANSKIH KRONOVINAH CISLITVANJE MED LETI 1848 DO 1918. PROBLEMI NARODNOSTNE STATISTIKE

Skoraj nemogoče se je znati v »blodnjaku definicij«, ki zadevajo pojmovno področje jezika in naroda. Vendar pa nas zgodovinska izkušnja uči, da se dejstva etničnega sožitja lahko spreminjajo v dojemljivih časovnih obdobjih. Drastičen primer je skupina okrog 100.000 oseb, ki se je leta 1910 na območju poznejše Slovenije opredelila za nemščino kot občevalni jezik.

Enakopravnost je pri etničnih vprašanjih mit, kajti »nacionalne« ideje slonijo na prepričanju o lastni kolektivni premoči. Dokler je mogoče to prepričanje v odnosu do drugih skupin brez težav uveljavljati, ga ni treba potrjevati in ostaja kot ideja neranljivo. Kakor hitro se mora neka etnična skupina kot pogoj za udeležbo v političnem življenju pustiti prešteti (kolektivno v narodnostni statistiki ali pa posamično v narodnostni opredelitvi pred sodiščem, v šoli ali v narodnem katastru), postane odvisna od celotnega političnega sistema, v katerem je nastala.

Praviloma se pri tem pojavlja krilatica o »nacionalnem posestnem stanju«, ² ki ni isto kot številčna navzočnost neke narodne skupine, temveč — kakor je za nemško narodno skupino v habsburški monarhiji izvajal statistik Heinrich Rauchberg — obstoja v »težavnosti, sprjazniti se z golim preštevanjem, ne da bi se pri tem skupina tehtala po svojem zgodovinskem položaju, po gospodarskih in kulturnih dosežkih ter političnem pomenu«. ³ Staroavstrajska narodnostna statistika je to upoštevala tako, da je postavljala vprašanje o »občevalnem jeziku«, kajti izsledki iz vprašanja o jeziku »navadnega občevarja« so dosti bolj kazali na družbeni pomen posamezne narodnosti kot pa na njeno številčno navzočnost. ⁴ Kot dodatni statistični material moremo pritegniti še šolske statistike, volilne izide, poklicne statistike in pa razmerje med rojstnim krajem, domovinsko pravico ter občevalnim jezikom.

V dvajsetem stoletju je pri etničnih konfliktih samo po sebi umevno, da je številčno razmerje med zadevnimi skupinami odločilnega pomena. Številke in statistike so orodje moči, moja izvajanja pa naj pokažejo, da so v Cislitvaniji s temi orodji zelo skrbno ravnali. Poleg pomena, ki ga očitno ima v zgodovini številčnost neke skupine za fizično izvrševanje oblasti, velja v demokraciji število kot počelo za legitimiranje skupinskih interesov. ⁵ Kot posledica družbenih sprememb — narodne emancipacije

¹ K problematiki pristopa k raziskovanju nacionalizma opozarjam na knjigo Monika Glettler, Nationalismus und Nationalismusforschung, V: Kärntens Volksabstimmung 1920, Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposiums Klagenfurt 1980, izdal Helmut Rumpel (Klagenfurt 1981) 14–28; nadalje Wolf Dietrich Behschnitt, Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914, Analyse und Typologie der nationalen Ideologie (München 1980).

² Primerjaj Heinrich Rauchberg, Der nationale Besitzstand in Böhmen, 3 deli (Leipzig 1906); Bernhard Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918, V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III: Die Völker des Reiches, 1. Teilband (Wien 1980) 240–271, 305–317.

³ Heinrich Rauchberg, Die Bedeutung der Deutschen in Österreich, V: Jahrbuch der Gehe-Stiftung 14 (1908) 7. Opozoriti je treba na paralelni razvoj v aktualni diskusiji okrog vprašanja participacije na politični moči v Južnoafriški republiki.

⁴ Kot obširen prikaz političnih in socialnih razmer v času staroavstrijskega ugotavljanja jezika primerjaj Emil Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910 (Wien–Köln–Graz 1982).

⁵ V demokraciji se manjšinske skupine srečajo z načelom oblasti številčne večine. Theodor Veiter vidi v tem dialektično napetost: »Kar je v »narodno homogeni« državi z odgovarjajočo ustavo neproblematično (možnost zamenjave večine pri volitvah); postane tam, kjer obstajajo etnične manjšine, ki nikoli ne morejo postati večina, izrazita nepravilnost.« Theodor Veiter, Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im 20. Jahrhundert (= Ethnos 15/1, München 1977) 5. Poleg možnosti, da sporne nazore direktno zatre s fizično in psihično silo, se je demokracija že v svojih začetkih v Habsburški monarhiji izkazala kot možen instrument pri izrinjanju etničnih skupin v trajni manjšinski položaj, v katerem so lahko vedno preglasovane. Primerjaj Johan Galtung, Strukturelle Gewalt, Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung (Reinbek bei Hamburg 1975) 109.

in modernizacije⁶ — se je v Habsburški monarhiji v drugi polovici 19. stoletja začelo zanimanje javnosti osredotočati na številčno osnovo narodnega vprašanja.⁷

Nemštvo je v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije obsegalo po podatkih štetja leta 1910 vštevisi Spodnjo Štajersko⁸ okrog 128.000 oseb.⁹ To število, ki pomeni v obravnavanem obdobju vrhunec, je zajemalo nemške jezikovne manjšine na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, v Trstu, Istri, na Goriškem in Gradiščanskem ter v Dalmaciji. Na mejnem jezikovnem območju Spodnje Štajerske je znašal delež prebivalstva z nemškim pogovornim jezikom okrog 13 % vsega prisotnega domačega prebivalstva. V ostalih predelih je znašal med 0,49 % v Dalmaciji in 6,21 % v Trstu. Južno od slovensko-nemške jezikovne meje¹⁰ so bila težišča naselitve z nemškim pogovornim jezikom zlasti deželna glavna mesta (Ljubljana, Trst, Gorica), druga važnejša mesta (Maribor, Celje, Ptuj, Pulj) in kočevski jezikovni otok. V nekdanjih naseljih z nemškim pogovornim jezikom (Sorica, Nemški Rut, Bitnje) je bila že sredi 19. stoletja opazna le še šibka identifikacija s poreklom na nemškem jezikovnem prostoru.¹¹

Naše poznavanje etničnih naselitvenih razmer teh območij po letu 1948 sloni v prvi vrsti na izidih ugotavljanja občevalnega jezika pri štetjih prebivalstva od leta 1880 do 1910. Na razpolago imamo tudi rezultate ankete, ki so jo izvedli leta 1846 pod vodstvom statistika Karla Czoerniga po »etnografskem principu«, kar je pomenilo, da so upoštevali le jezik večine prebivalstva nekega kraja kot etnično značilnost.¹² Do leta 1880 so uporabljali izključno te podatke.¹³

Nekatera števila, ki so jih dodatno ugotovili po zasebni poti (s cerkvene strani; ugotavljanje števila sonarodnjakov po narodnoobrambnih organizacijah), imajo vsako svoj namenski značaj, ki ga ni mogoče preverjati. Ne moremo jih primerjati z izidi štetja prebivalstva niti kar zadeva način štetja, niti kar zadeva vprašalnice, pa tudi ne po obsegu in zadanem cilju.¹⁴

⁶ Danes pa procesi modernizacije v mnogih deželah tretjega sveta zastirajo pogled na etnične probleme, ki v tem razvojnem procesu veljajo kot ovira.

⁷ Primerjaj Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914* (Princeton, New Jersey 1981) 86. Pri bogati znanstveni in neznatstveni literaturi o slovensko-nemški jezikovni meji in o nemštvu južno od Alp opozarjam na podatke v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. III: Die Völker des Reiches 1. Teilband* (Wien 1980) 33–410; Hans-Ulrich Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978* (Göttingen 1980); Stefan Karner, *Die Abtrennung der Untersteiermark von Österreich 1918/19. Ökonomische Aspekte und Relevanz für Kärnten und die Steiermark. V: Kärntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historischpolitische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposiums Klagenfurt 1980*, izdal Helmut Rumpler (Klagenfurt 1981) 254–296; *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums Bde. 1–3* (Breslau 1933–38); Wilhelm Winkler, *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums* (Berlin 1927).

⁸ V spodnjestajerskih okrajih Maribor-mesto, Ptuj-mesto, Celje-mesto, Brežice, Konjice, Ljutomer, Maribor-okolica, Celje-okolica, Ptuj-okolica, Slovenjgradec se je leta 1910 67.825 oseb opredelilo k nemškemu občevalnemu jeziku. Glej: *Österreichische Statistik N. F. 1. Bd., 1. Heft* (Wien 1912); Winkler, *Statistisches Handbuch*, stran 98.

⁹ Številke povzete po: *Österreichische Statistik Bd. 1, 2. Heft* (1882); 32, 1 (1892); 63, 1 (1902) in N. F. 1. Bd., 1. Heft (1912).

¹⁰ Grafične upodobitve jezikovne meje najdemo za izide iz leta 1846 pri Karlu Czoernigu in na jezikovni karti Petra Kozlerja iz leta 1853; za izide štetja iz leta 1900: Richard Pfandl, *Die deutsch-slovenische Sprachgrenze in Steiermark. V: Deutsche Erde 6* (1907) 42–48, z jezikovno karto Štajerske; na podlagi štetja iz leta 1910, z izidi štetja leta 1910: Max Schmidt/Walter Neumann, *Eine Karte der steirischen Sprachgrenze. V: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1* (1937) 720–733; pa tudi Peter Urbanitsch, *Sprachen- bzw. Nationalitätenkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* (s komentarjem, Wien 1980).

¹¹ Med bogato literaturo o jezikovnih otokih opozarjam na delo Karl Friedrichs, *Versunkene deutsche Sprachinseln in Krain. V: Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, letnik 1935, zvezek 1, 73–83; Karl Czoernig (mlajši), Die deutschen Sprachinseln im Süden des geschlossenen deutschen Sprachraumes (Klagenfurt 1899); Wilhelm Baum, Reste deutscher Sprachinseln in Slowenien. Ein Beitrag zur Verständigung der Völker. V: Die Brücke (1980) 49–55.*

¹² Po Bogo Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. V: *Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovino in društvene vede 1* (Ljubljana 1950) str. 162, leta 1846 niso spraševali po etničnem poreklu, temveč po jeziku, ki ga je prebivalstvo govorilo.

¹³ Primerjaj Leopold Waber, *Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846 bis 1910. V: Statistische Monatschrift N. F. 20* (1915) 589–721. Peter Urbanitsch, *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III: Die Völker des Reiches 1. Teilband* (Wien 1980) 35 sl. Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, str. 71 sl., 74–77.

¹⁴ Slovenska zgodovinska znanost opozarja na pomen števil iz leta 1846, v katerih se še ne odraža asimilacija. Tako Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika, str. 117–164; isti, *Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. stoletja do konca 1970* (V: *Historijski zbornik 29/30* (1976/77) 549–565.

Moja izvajanja slonijo na številkah iz let 1846, 1880, 1890 in 1910. Seveda ne moremo izidov iz leta 1846 brez nadaljnega primerjati s tistimi od leta 1880 naprej.¹⁵ V imenu slovenske zgodovinske znanosti je Bogó Grafenauer že leta 1950 opozoril na Czoernigove ankete za južnoslovanski prostor.¹⁶ Kljub mnogim razločkom v primerjavi s poznejšimi štetji prebivalstva (spraševali niso posamično, jezik ni bil jasno definiran, šteli so tujce, Žide so navajali ločeno), nudijo številke iz leta 1846 podobo nemške navzočnosti v času, ko še niso poznali narodne agitacije in asimilacije ob zbiranju statističnih podatkov.¹⁷ To je, grobo rečeno, vedlo do tega, da je bil odstotni delež nemštva na Kranjskem tedaj višji kot pri poznejših štetjih, ko se je slovensko narodno gibanje utrdilo, medtem ko je bil na Spodnjem Štajerskem, Primorskem in v Dalmaciji delež Nemcev leta 1846 nižji kot pri ugotavljanjih občevalnega jezika, katerih izidi so govorili v prid predstavam o »ofenzivni« vlogi nemštva na južni jezikovni meji.¹⁸

Številčne moči Nemcev na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, Primorskem in v Dalmaciji sredi minulega stoletja ni mogoče točno rekonstruirati.¹⁹ Na podlagi obstoječih in v literaturi objavljenih seznamov lahko sklepamo, da jih je bilo približno 100.000. V procentih je takó ostalo številčno razmerje med Nemci in Slovenci na teh območjih do konca habsburške monarhije skorajda nespremenjeno.²⁰ Od treh možnih faktorjev pri spremembi nacionalne strukture prebivalstva — razločki v naravnem gibanju prebivalstva, selitve in asimilacija — je faktor lastne zavestne asimilacije posameznika vplival šele na izide štetja leta 1880. Isto velja tudi za statistične ponaredbe iz političnih nagibov.

Leto 1880 pomeni osrednji datum, tako za narodnostno statistiko, kot za staroavstrijsko notranjo politiko nasploh. »For forms of Government let fools contest, Whate'er is best administer'd is best.«²¹ To, kar je Alexander Pope opominjajoče formuliral sredi 18. stoletja v spomin na revolucionarne zmeđe v Angliji v 17. stoletju, je veljalo kot ideal tudi liberalnemu meščanstvu stare Avstrije, zlasti po letu 1867. Na kratko povedano velja stavek: Zlasti kar zadeva zahteve na podlagi narodne solidarnosti, je prevladoval namen, nadomestiti politične odločitve in ustavne reforme z upravnimi akti.²² Tak upravni akt je tudi preštevanje ljudi. Pri narodnostnih vprašanjih pa imajo statistike vedno tudi politično dimenzijo.²³ V staroavstrijski narodnostni statistiki je jasno razvidna tako politična perspektiva kot tudi upravna potreba.²⁴

V nadaljnjem bom poskusil osvetliti vprašanje številčne navzočnosti nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije iz petih zornih kotov, ki naj bi na podlagi primerov z nemško-slovenske jezikovne meje oziroma z nemških »jezikovnih otokov« na južnoslovanskem jezikovnem območju prikazali probleme narodnostne statistike.

¹⁵ K različni oceni izidov iz leta 1846 primerjaj Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 597–612; Urbanitsch, Die Deutschen in Österreich, str. 35 sl.

¹⁶ Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika, str. 117–164.

¹⁷ K številčnemu razumevanju jezikovnih skupin prim. Gero Fischer, Das Slowenische in Kärnten. Bedingungen der sprachlichen Sozialisation! Eine Studie zur Sprachenpolitik (Wien 1980), str. 131–133.

¹⁸ Prim. Hugo Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung (= Wiener Historische Studien, 1. Teil, Wien 1953) 29.

¹⁹ Manikajo precizni statistični podatki o nemštvu v Dalmaciji. Za Primorsko imamo na razpolago različne številke; prim. Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 622; kakor tudi Karl v. Czoernig (mlajši), Die ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. 12. 1880 (Triest 1885).

²⁰ Wilhelm Hecke, Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den österreichischen Alpenländern und Südländern. V: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich, str. 29.

²¹ Alexander Pope, An Essay on Man: Epistle III, 303. V: The Oxford Anthology of English Literature, izd. Frank Kermode in John Hollander, I. (New York–London–Toronto 1973) 1896.

²² Primerjaj Harald Bachmann, Zisleitnische Gesellschaftsentwicklung und deutschböhmisches Frage. Staatliche und staatsfreie Sphäre im Hinblick auf die nationale und soziale Ideologie. V: Bohemia 12 (1971) 234.

²³ Zelo prodirljivo pri Rainer Münz, Wer zählt die Sprecher, nennt die Namen? Zehn Thesen zur Problematik von Volksgruppenzählung und Minderheitenfeststellungen. V: Demographische Informationen (1982) 36.

²⁴ Staroavstrijskemu uradništvu ni bilo treba upoštevati pojma »asimilacija«, ki se je nahajal v praznem pravnem prostoru. O Czoernigu pravi Friedrichs, Versunkene deutsche Sprachinseln in Krain, str. 83, da je od nekega mladega političnega uradnika v okrajnem mestu v bližini Sorice, ko mu je omenil, »da bi bilo treba nekaj storiti za ohranitev nemštva v Sorici, dobil odgovor, da bi to bilo rovarjenje!«

1. Zakaj so preštevali?

»Statistike ne potrebujemo le za to, da pojasnujemo vprašanja, temveč tudi za to, da točno izvemo, kaj je treba pojasniti.«²⁵ Te Schumpeterjeve besede ne veljajo le za politično ekonomijo, temveč tudi za narodnostno vprašanje kot družbeni konflikt.²⁶ Tako poznamo danes — deloma zelo burne — spopade v zvezi z ugotavljanjem jezika v staroavstrijskih popisih prebivalstva, kot tudi na primer izbruhe latentnih konfliktov ob izvedbi tajnega ugotavljanja maternega jezika v Avstriji leta 1976. Narodnostne statistike, kakorkoli se že imenujejo, ne nudijo le informacije o številčni navzočnosti neke narodne skupine, temveč tudi neposredno vplivajo na nacionalne konflikte.²⁷ Vsaka narodna skupina mora te številke nujno poznati, vendar pa zahteva njihova interpretacija — in zgodovinarji naj bi na tem vztrajali — precej razmisleka (opozarjam na število Lužiških Srbov v Nemški Demokratični Republiki). Šele poznavanje političnih, gospodarskih in družbenih pogojev v času štetja nam pove, zakaj je do takih izidov prišlo.²⁸ S tem narodnostne statistike povzročajo premike v nacionalnem konfliktu in njihovi izidi nas informirajo o družbeni situaciji neke narodnostne skupine.²⁹ Mladi avstrijski statistik Rainer Münz je to zelo jasno formuliral: »Konflikta, katerega racionalno in institucionalno rešitev naj bi oprli na 'objektivne številke', z drugimi besedami: spravili na količinsko in krajevno določen imenovalec za proporce in posebne pravice, z golim preštevanjem glav ni moč umiriti. Prenese se s tem le za stopnjo nazaj: v modalitete preštevanja. Kajti številčno močnejši sicer lahko mirneje pričakujejo uradno potrditev svojega položaja, morejo pa tudi lažje nanj vplivati. Izid štetja narodnih skupin torej nikoli ne predstavlja le 'realnih' velikostnih razmer, temveč vedno tudi položaj moči in sposobnost uveljavljanja raznih etničnih skupin.«³⁰

Kljub temu je prišla zahteva po narodnostni statistiki pred letom 1880 s strani neenakopravnih narodnih skupin,³¹ ki so upale, da bodo s pomočjo dokazila svoje navzočnosti, ugotovljenega s strani države, mogli zahtevati nacionalne pravice po 19. členu temeljnega državnega zakona št. 142 iz decembra 1867.³² Poleg tega so pričakovali, da bo imela narodnostna statistika — in to velja za vse jezikovne skupine — nekakšno narodno zbiralno funkcijo in da bo hkrati izkazovalo narodni uspeh ali neuspeh. Za državo je bil glavni argument za uvedbo narodnostne statistike administrativna potreba pri uresničevanju ustavnega načela o enakopravnosti narodnih skupin. Šele postopoma se je staroavstrijska uprava v drugi polovici 19. stoletja začela posluževati možnosti moderne statistike, predvsem zamisli, da nudi šele agregacija zbranih podatkov vpogled »v povezave, ki jih vsakdanje izkušnje ne morejo zajeti.«³³ Še dolgo so učinkovale romantično-spravne predstave, ki niso ustrezale malomeščanskim narodnim potrebam v zadnjih desetletjih Habsburške monarhije. Tako je zapisal pisatelj Peter Rosegger po težkem potresu, ki je leta 1895 uničil velik del Ljubljane: »Nemci in Slovenci, čemu otroški prepiri? Mislim, da je potres pretresel srca

²⁵ Joseph Schumpeter, citirano po William H. Hubbard, *Der Wachstumsprozeß in den österreichischen Großstädten 1869—1910. Eine historisch-demographische Untersuchung*. V: *Soziologie und Sozialgeschichte* (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 16, 1972) 386.

²⁶ Kvantificirajoča zgodovinska znanost skuša s socialnoznanstvenimi metodami sistematično pristopiti k zgodovinskemu problemu, da bi tudi vsebinsko prišla do novih vprašanj. Pregled literature pri Gerhard Bötz, *Quantifizierende Methoden in der Politik- und Sozialgeschichte*. 1. und 2. Teil. V: *Zeitungsgeschichte* 5 (1977), str. 72—83, 114—122.

²⁷ Potrdilo, da je to zelo močno vplivalo na ugotavljanje občevalnega jezika, nam daje statistik Wilhelm Hecke, ki je leta 1913 zapisal: »Občevalni jezik je znamenje obstoječe moči, bodisi v tem, da absorbira dosegljence, bodisi v tem, da ohrani narodnost, da se lahko uveljavlja na vročih tleh, ali pa tudi le v tem, da vpliva na posameznika, pri izpolnjevanju popisnih obrazcev.« Hecke, *Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache*, str. 392.

²⁸ Fischer, *Das Slowenische in Kärnten*, str. 131.

²⁹ Do podobnega razvoja je prišlo na Južnem Tirolskem, kjer izidi popisa leta 1981 kažejo procentualni in absolutni porast nemških Južnih Tirolcev. Prim. delo, ki vsebuje veliko podatkov: Felix Ermacora, *Südtirol und das Vaterland Österreich* (Wien—München 1984) 253—258.

³⁰ Münz, *Wer zählt die Sprecher, nennt die Namen?*, str. 36.

³¹ Prim. Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, XIX. Session, 24. 6. 1909, Interpelacija Stanislava Dnistrianskega, str. 5667.

³² Izidi popisa naj bi za manjšine nudili »statistical ammunition for demanding representation and educational or judicial services from the states«. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival*, str. 86.

³³ Münz, *Wer zählt die Sprecher, nennt die Namen?*, str. 35.

in da ljudje zdaj spet vedo, da sodijo skupaj. Kar ločuje jezik, naj misel spet združuje.³⁴ Ta želja pa ni ustrezala družbeni resničnosti.

2. Kako so popisovali?

Ko so leta 1848 postavili socialne in politične reforme in želje po reformah kot zahteve meščanstva, je na področju demografije že potekala revolucija, ki je pripravljala pot danes znani moderni statistiki kot informaciji skupnih zbranih individualnih značilnosti. Štetje iz leta 1846 je bilo izvedeno še po starem konceptu in je jezikovno-nacionalni značaj vsakega kraja izkazovalo v rubriki »vladajoči jezik« (»herrschende Sprache«).³⁵ V nadaljnjih desetletjih niso izvedli nobenega narodnostnega štetja. Šele marca 1880 je Taaffejeva vlada sklenila uvesti v vseh kronovinah Cislitvanije dejanski popis narodnosti. Predpisano vprašanje o »običajnem občevelnem jeziku« (die im gewöhnlichen Umgang verwendete Sprache) je merilo bolj na jezikovno uporabo, ki so jo določali socialnoekonomski faktorji in ni nujno ustrezalo osebni nacionalni pripadnosti. Ta formulacija je bila po svoji tendenci bolj v prid nemški jezikovni skupini na Koroškem in na Štajerskem ter italijanski narodni skupini v ostalih kronovinah za južnoslovansko večino, saj so te skupine lažje uveljavljale svoje močne družbene pozicije. Tej predstavi nasprotno in od štetja do štetja bolj uveljavljeno »načelo izjave« (Bekennnisprinzip)³⁶ je moglo — prav tako kot načelo občevalnega jezika — podpirati ofenzivni značaj nemštva v južnoslovanskem prostoru, dokler je v mestih ostala ohranjena dominantna družbena vloga nemško govorečega prebivalstva, kakor jo je dokazal Pfaundler na podlagi izidov štetja leta 1900.³⁷ Slovensko narodno gibanje se je moglo torej sprva sklicevati le na »preteklost« — na starejše zasnove etnografske narodnostne statistike (skupno poreklo, jezik staršev itd.). Šele z naraščajočo družbenopolitično emancipacijo Slovencev in ko je v popisni praksi začelo prevladovati »načelo izjave«,³⁸ so se v narodnostni statistiki pokazale precejšnje stopnje prirastka Slovencev. To velja za čas med leti 1900 in 1910.³⁹ Najbolj razločno je ta razvoj opazen v številčnem razmerju narodnostnih skupin na Kranjskem.⁴⁰ Pri vprašanju »kako so popisovali?« je treba predvsem opozoriti na to, da se je takratni način popisovanja razločeval od današnjega, ko vsak sam izpolnjuje popisni obrazec. Nizka stopnja izobrazbe v večjem delu države je silila k temu, da so zbirali podatke s pomočjo v ta namen posebej postavljenih popisnih komisarjev, čeprav se je s tem povečala možnost napak. Le v večjih mestih se je popisoval vsakdo sam.⁴¹

3. Kakšni so bili izidi popisa?

Kot temelj narodne identifikacije so znanstvene analize in statistike v zadnjih letih habsburške monarhije, zaradi večnacionalne situacije opuščale tradicionalno, romantično pojmovanje narodnosti, kakršno se je ohranilo do danes v tako imenovanih »nacionalnih državah«, npr. v Zvezni republiki Nemčiji. Nato je leta 1918 pre-

³⁴ Citirano po Wilhelm Baum, *Deutsche und Slowenen in Krain. Eine historische Betrachtung* (Klagenfurt 1981) 229.

³⁵ Prim. Adolph Ficker, Gutachten über die Constatirung der Nationalitäts- und Sprachverhältnisse einer Bevölkerung (Wien 1874); str. 10; Fran Zwitter, *Die Kärntner Frage* (Slovenski znanstveni inštitut, Disertacije in razprave 2, Celovec 1979) 44; Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, XIX. Session, 24. 6. 1909, Interpelacija Stanislava Dnistrianskega, str. 5662.

³⁶ Rauchberg, je to imenoval »s primernimi vprašanji usmerjati ljudi k opredelitvi, odgovarjajoči občutkom njihove nacionalne pripadnosti«. Rauchberg, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, I, str. 1.

³⁷ Richard Pfaundler, *Die nationalen Verhältnisse in Steiermark am Ausgange des 19. Jahrhunderts*. V: *Statistische Monatsschrift*, N. F. 11 (1906) 401–430; isti, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks*. V: *Statistische Monatsschrift*, N. F. 12 (1907) 557.

³⁸ Prim. Heinrich Rauchberg, *Die nächste Volkszählung*. V: *Neue Freie Presse*, št. 16.530 (30. 8. 1910) 12.

³⁹ Za razvoj na Štajerskem prim. Hecke, *Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache*, str. 362 sl. Zelo razločno je ta preobrat razviden iz številk za Celje. Slovenski jezikovni delež je porastel od 1450 oseb ali 22,6 % (1900) na 2027 oseb ali 30,3 % (1910).

⁴⁰ Prim. Urbanitsch, *Die Deutschen in Österreich*, str. 39.

⁴¹ Izčrpn pri Sutter, *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich*, str. 305–317.

vladala pri na novo nastalih državah v Srednji Evropi ideja etnične razmejčitve. Tako so izidi staroavstrijske nacionalne statistike na nemški jezikovni meji in na »nemških jezikovnih otokih« obsežno dokumentirani.⁴² Južno od jezikovne meje na Južnem Koroškem in Spodnjem Štajerskem⁴³ se je v teku stoletij izoblikovalo nekaj težišč nemške naselitve, ki so imela v mestih, na Štajerskem zlasti v Mariboru, Ptuj in Celju, svoja kulturna in gospodarska središča. Na Kranjskem so bili nemškogovoreči prebivalci naseljeni na Kočevskem jezikovnem otoku, v večjem številu tudi še v mestu Ljubljani in pa v severnózhodnem delu Kranjske v občini Bela peč (Weissenfels), ki je mejila na Koroško.⁴⁴ Če pritegnemo še delež nemškega jezika v primorskih kronovinah (središča Trst, Pulj, Gorica) in v Dalmaciji, je leta 1910 navedlo okrog 128.000 oseb nemščino kot občevalni jezik. Na območju poznejše Slovenije v Državi SHS⁴⁵ so pri popisu leta 1910 našeli 100.674 oseb z nemškim občevalnim jezikom (kar je skoraj 10 % vsega prebivalstva).⁴⁶

Posebno vlogo je na Spodnjem Štajerskem igral tako imenovani »nemški trdnjavski trikot« (deutsches Festungsdreieck) Maribor—Ptuj—Celje, ker so ta mesta s takrat običajnim zanosom veljala za prizorišča narodnega boja južno od strnjenegega nemškega jezikovnega območja. V vseh treh mestih je večina prebivalstva pripadala nemški jezikovni skupini. V Mariboru se leta 1880 navedlo nemščino kot občevalni jezik 13.517 oseb (76,7 %). Ta delež se je do zadnjega štetja v času monarhije leta 1910 povečal na 22.653 oseb (torej 80,9 %). Na celotnem mariborskem jezikovnem otoku se je število povišalo od 16.228 oseb ali 68,6 % (1880) na 32.525 oseb ali 80,1 % (1910).⁴⁷ Na Ptuj kažejo številke podoben razvoj deleža prebivalstva nemške jezikovne pripadnosti (75,2 % leta 1880 in 85,9 % v letu 1910). V mestu Celju, kjer so bili hudi nacionalni spori, je do popisa prebivalstva leta 1900 delež nemško govorečega prebivalstva porasel od 63,8 % (1880) na 77,3 %. Tega nenavadno visokega porasta pa popis leta 1910 ni potrdil, saj je število padlo na 69,2 %. Na Spodnjem Štajerskem je delež prebivalstva, ki je pripadalo nemški jezikovni skupini, zaradi asimilacije na splošno naraščal. Družbeni vzpon je v glavnem potoval z asimilacijo nemštvu. Ta trend opažamo tem močneje pri slovenskih priseljencih v severni, bolj industrializirani del Štajerske z nemškim prebivalstvom.⁴⁸

Na Kranjskem se tega ovinka niso več posluževali. Narodnostna statistika navaja za leto 1846 še 37.788 (8,1 %) prebivalcev nemške jezikovne pripadnosti, vendar je to število od štetja do štetja upadalo, dokler niso leta 1910 našeli 27.915 oseb (5,4 %).⁴⁹ Do upada je prišlo, ker so se spremenile politične razmere v deželi,⁵⁰ ker ni bilo priseljevanja iz drugače govoreče okolice⁵¹ in ker je pojem »občevalni jezik« — ne glede na identiteto večinskega prebivalstva — vodil k slabitvi šibkejših manjšin, ki so hkrati s političnim pritiskom s strani vsakokratne večine v statično-teritorialnih miselnih kategorijah 19. stoletja ustvarjale podobo nacionalnega boja za obstanek.

⁴² S slovenske strani se je to dogajalo zato, da bi opravičili potek meje, s strani nemških avtorjev pa zato, da bi doprinesli material za revizijo mej.

⁴³ Prim. podatke pri Joseph Hain, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Bd. I (Wien 1852) 193 sl., 216 sl.; kakor tudi Urbanitsch, *Sprachen- bzw. Nationalitätenkarte*.

⁴⁴ Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien*, str. 13; Urbanitsch, *Die Deutschen in Österreich*, str. 40; *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III* (Breslau 1938), članek o Kranjski 315—330, karta na strani 317.

⁴⁵ Adolf Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slovenien* (Graz 1923) 11.

⁴⁶ Po podatkih pri Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slovenien*, str. 19 (za »Štajersko južno od čistega nemškega ozemlja, Mežiško dolino, območje Dravograda in Jezersko na Koroškem, kakor tudi za Kranjsko«).

⁴⁷ *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III*, str. 476; Sutter, *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich*, str. 249; Pfandler, *Die nationalen Verhältnisse in Steiermark*, str. 421; isti, *Die Staatsgrenze Deutschösterreichs in Steiermark* (= Flugblätter für Deutschösterreichs Recht 2, Wien 1919).

⁴⁸ Prim. Waber, *Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker*, str. 636 in 695: »Na Štajerskem opazimo tako v času med 1846—1880 kakor tudi med 1880—1910 enakomerno naraščanje v korist Nemcev«. Urbanitsch, *Die Deutschen in Österreich*, str. 55. Velik del statističnega asimilacijskega prirastka v korist nemštvu v boju »za gole številke« (Rauchberg) je bil spet »izgubljen«, ko je takoj po novi politični orientaciji južnoslovenskega prostora odpadel mik socialnega vzpona s pomočjo opredelitve k nemštvu.

⁴⁹ Po Hain, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, str. 212; tudi *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III*, str. 316.

⁵⁰ Janko Pietski, *Die Slowenen. V: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. III: Die Völker des Reiches 2. Teilband* (Wien 1980), str. 825.

⁵¹ Urbanitsch, *Die Deutschen in Österreich*, str. 40.

Razvoj števila prebivalstva pri več kot 90-odstotni slovenski večini in pri nemški manjšini (kot edini omembe vredni neslovenski etnični skupini) potrjuje tezo o majornizacijskem učinku občevalnega jezika in o razvoju v smeri nacionalno homogenega območja, pa čeprav je do teh nacionalnih sprememb prihajalo na račun nemškega občevalnega jezika. Kranjska je bila tista kronovina, v kateri se je glede razvoja prebivalstva z nasprotnim predznakom potrjeval razvoj v skoraj homogenih kronovinah s prebivalstvom nemškega govora. Nemška jezikovna manjšina v deželi je podlegla razvoju v enojezične teritorije, ki je bil inherenten formulaciji o »občevalnem jeziku«, toda v manjši meri kot se je to zgodilo slovenski manjšini na Koroškem in Štajerskem.⁵²

Do precejšnjega nazadovanja nemštva je prišlo predvsem v kočevskem jezikovnem otoku, kjer sta živeli skoraj dve tretjini Nemcev na Kranjskem in pa v dežel-nem glavnem mestu Ljubljani.⁵³ Czoernig je leta 1846 navedel na Kočevskem 23.000 Nemcev,⁵⁴ popis prebivalstva leta 1880 pa med skupnim številom okrog 29.500 prebivalcev približno 19.000 oseb z nemškim pogovornim jezikom.⁵⁵ Leta 1910 je bilo približno 17.000 prebivalcev z nemškim pogovornim jezikom, vsega prebivalstva pa okrog 28.000. Zaradi neugodnega gospodarskega položaja je prišlo na Koroškem do vsesplošnega nazadovanja števila prebivalstva, kljub temu pa je odstotno razmerje med obema jezikovnimi skupinama ostalo skoraj nespremenjeno.⁵⁶

V Ljubljani je sredi 19. stoletja živelo približno 5000 Nemcev (približno 40 % vsega prebivalstva). Absolutno število Nemcev je ostalo do leta 1910 relativno konstantno (1880: 5658; 1890 [prvič slovenska večina v mestnem svetu]: 5127; 1900: 5423; 1910: 5950), toda nazadnje je to pomenilo le še 14,7 % prebivalstva.⁵⁷

Nemci so se v ostalih južnoslovanskih predelih obnavljali zlasti iz uradniških, vojaških in trgovskih krogov in niso mogli pokazati na daljšo navzočnost v deželi. Omembe vredne nemške manjšine so bile še v mestih Trstu, Gorici in Pulju. Poleg Nemcev ob južni jezikovni meji nemškega jezikovnega prostora (prva situacija) in ukoreninjenih nemških enklav na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem (druga situacija) so na Primorskem in v Dalmaciji obstajale nemške manjšine (leta 1910 skupaj 32.158 oseb), katerih številčna moč narodnopolitično ni bila posebno pomembna (tretja situacija).⁵⁸ To velja, čeprav je na primer v Istri zaradi vojaške navzočnosti v Pulju in turističnih ustanov zlasti v okraju Volosko, leta 1910 živelo skupno 12.735 prebivalcev z nemškim pogovornim jezikom, medtem ko so jih leta 1846 (po Hainu) naštevali skupaj z Goriško in Gradiščansko le 1385. V sodnem okraju Volosko se je število Nemcev zvišalo od 69 v letu 1880 na 2309 v letu 1910.⁵⁹ V mestu Trstu je delež prebivalstva z nemškim pogovornim jezikom v obravnavanem času upadel od približno 10 % leta 1846 (8000 oseb)⁶⁰ na 4,3 % leta 1880 (5141 oseb) in je do leta 1910 spet porasel na 6,2 % (11.856). V nacionalnem sporu so si stali na-

⁵² Prim. Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich, str. 29: »Brez dvoma so imeli Slovenci v obmejnih predelih več razloga za zaskrbljenost kot pa Nemci, ki so ravno tukaj izvajali občuten nacionalni pritisk.« Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich, str. 180; tudi Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 639.

⁵³ Hain, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, str. 219 sl.; Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 636.

⁵⁴ Številka povzeta po Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III, str. 63.

⁵⁵ Ker meje jezikovnih otokov niso bile identične z administrativnimi, so številke nekoliko različne, pač odvisno od ocenitve velikosti jezikovnega otoka. Glej: Hugo Grothe, Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien (= Deutschtum und Ausland 40/41, Münster i. W. 1931), str. 80; Das Schicksal der Deutschen in Krain (= Flugblätter für Deutschösterreichs Recht 29, Wien 1919) 6; Winkler, Statistisches Handbuch, str. 100; Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III, str. 64; Urbanitsch, Die Deutschen in Österreich, str. 40. V občinah oziroma krajih z nemško večino je leta 1880 živelo 18.898 oseb z nemškim pogovornim jezikom (88,5 % vsega prebivalstva). 1910 jih je bilo 17.016 (90,5 %).

⁵⁶ Winkler, Statistisches Handbuch, str. 100.

⁵⁷ Oskar Lobmayr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain. V: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, izd. Karl Gottfried Hugelmann (Wien—Leipzig 1934) 522.

⁵⁸ Hain, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, str. 221.

⁵⁹ Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 624; Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich, str. 209—224.

⁶⁰ Waber, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker, str. 626; tudi Hain, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, str. 220.

sproti Italijani in Slovenci, kar se je odražalo tudi v narodnostni statistiki.⁶¹ Podobno velja za jezikovni položaj v mestu Gorici. Mali delež 'deželnega' prebivalstva z nemškim pogovornim jezikom leta 1910 (4486 oseb ali 1,8 %) je bil večidel koncentriran v glavnem mestu Gorici (1910: 3236 oseb ali 11,1 %) in nanj narodnostni konflikti niso bistveno vplivali.⁶²

V Dalmaciji, najjužnejši kronovini monarhije, ni bilo starega nemškega prebivalstva, vendar je pri popisu prebivalstva približno 3000 oseb (uradnikov, trgovcev, vojakov) navedlo nemščino kot občevalni jezik (1880: 3382; 1890: 2026; 1900: 2306; 1910: 3081). Posebni položaj nemštva na Primorskem in v Dalmaciji je bil v tem, da ni moglo postavljati nobenih teritorialnih zahtev in zato nacionalni spori v glavnem niso vplivali na izide.⁶³

4. Kateri spori so se pojavljali ob štetju?

»Neveljavno in nično!« S temi besedami je januarja 1911 slovenski poslanec Karel Verstovšek končal interpelacijo v poslanski zbornici državnega zbora »v zadevi popisa prebivalstva na Spodnjem Štajerskem«.⁶⁴ Kot glasnik večine političnih predstavnikov tistih narodnih skupin, ki jim zaradi njihovega družbenogospodarskega položaja narodnostne statistike po načelu »občevalnega jezika« niso nudile nobenih koristi in za katere je »občevalni jezik« predstavljal oviro na poti k oblikovanju lastnega naroda (Čehi, Ukrajinci, Slovenci, Romuni), je Verstovšek obtožil, trikot: agitacijo, manipulacijo in asimilacijo, ki da je vplival na pripravo, izvedbo in izračun izidov popisa občevalnega jezika od leta 1880 naprej. Silovitost sporov se je stopnjevala od štetja do štetja, o čemer pričajo pritožbe, ki so jih politične stranke in narodno-obrambne organizacije pošiljale upravnim oblastem (okrajnim glavarstvom, namestništvom, notranjemu ministrstvu), vlagale pri različnih predstavništvih (deželnem in državnem zboru) in objavljale v narodnem tisku proti metodi ugotavljanja narodnosti in proti protizakonitemu načinu vplivanja na popis.

Spori, ki so na Spodnjem Štajerskem vzplamteli v bistvu okrog vprašanja, ali je nadpovprečno visoki prirastek nemške narodne skupine posledica prostovoljne asimilacije ali goljufanja pri popisu,⁶⁵ so se osredotočili na mesta Maribor, Ptuj in Celje. Kritika se je uperila na agitacijo narodnih organizacij in ravnanje njim naklonjenih popisnih organov. Češki poslanec grof Kaunic je spoznal že aprila leta 1890, da je popis prebivalstva sprožil konflikte na najnižji politični ravni; v občinskih zastopih in krajevnih narodnih organizacijah.⁶⁶ V državnem zboru je govoril o »kolebajočih valovih občevalnega jezika«, ki »so tolikokrat postajali motni zaradi nepoštenih vplivov lokalnih interesov, da celo surove uporabe sile«.⁶⁷

Zlasti pred popisom prebivalstva leta 1910 se je pojavljal strah pred posledicami raznarodovalnega pritiska med slovenskim prebivalstvom.⁶⁸ Slovenska stran je kriv-

⁶¹ Prim. Emil Brix, *Die Erhebungen der Umgangssprache im zisleithanischen Österreich (1880–1910). Nationale und sozioökonomische Ursachen der Sprachenkonflikte*. V: MIOG 87 (1979) Fallstudie Triest, str. 397–412. Tudi nemška jezikovna skupina je bila leta 1910 prizadeta zaradi ponaredbe pri popisu s strani italijanskega magistrata, ki je hotel potrditi italijanski značaj mesta. Po preverbi števnih rezultatov štetja 1910 se je število Nemcev povečalo od 9239 na 11.856.

⁶² Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums II, str. 589 sl.

⁶³ Nemcem so v kategorijah nacionalnega posestnega stanja manjkali pogoji za teritorialne zahteve (manjkala je skupna tradicija, jezikovna meja je bila daleč, ni bilo samostojne družbene strukture, nadproporcionalno velik je bil delež moških, gibanje prebivalstva je bilo močno).

⁶⁴ Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, XX. Session, 18. 1. 1911, 2338/I, Interpelacija Karla Verstovška, str. 10.882.

⁶⁵ Dela, podvržena idejam Tretjega Rajha, so priznavala v glavnem le »naravno« asimilacijsko gibanje kot vzrok porasta nemškega prebivalstva; prim. Anne Heldrich (Pseudonym), *Der völkische Kampf im steirischen Unterland vor dem Weltkrieg. Mit besonderer Berücksichtigung der deutschen Presse* (Brünn–München–Wien 1944) 25.

⁶⁶ Po Rauchbergu nacionalni prepričanje v trenutku popisa preneha biti »masovni boj med narodi«. »Razdrobi se v tisoče posamičnih bojev med gospodarstvi, družinami, posamezniki«. Rauchberg, *Der nationale Besitzstand in Böhmen I*, str. 15.

⁶⁷ Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, X. Session, 25. 4. 1890, govor grofa Václava Kaunice, str. 14.593.

⁶⁸ Na širokem področju raziskav človeške miselnosti v politiki prim. odlično predavanje Geralda Stourzha ob podelitvi Alfred-Verdrossove nagrade leta 1982; Gerald Stourzh, *Vertrauen und Mißtrauen in der internationalen Politik*. V: *Österreichische Zeitschrift für Außenpolitik* 23. letnik, zvezek 1 (1983) 19–32.

do za porast nemškega prebivalstva, ki je bil posledica asimilacije in ugodnejših družbenih pogojev, pripisovala brezobzirnemu izrabljanju vseh možnosti za vplivanje na popis.⁶⁹ Nekaj slovenskih očitkov so okrajna glavarstva, ki so bila odgovorna za kontrolo pri štetju, sicer potrdila in izide revidirala. Spori so zadevali občutljivo področje družbene odvisnosti. Verstovšek je leta 1911 formuliral splošni očitek: »Delodajalci nikoli niso vprašali podrejenih, ki so po večini slovenske narodnosti kot npr. dekel, hlapcev, vajencev, nameščencev in podobno, kateri občevalni jezik naj navedejo; vsem so vpisali nemščino. Prav tako so postopala podjetja s svojimi delavci...⁷⁰ Na očitek, da so pri slovenskih poslih navajali nemščino kot občevalni jezik, je namestništvo v Gradcu odgovorilo: »Najbrž je res, da delodajalci niso sprasovali poslov po njihovem občevalnem jeziku, vendar se je to dogajalo tako pri nemških kot pri slovenskih imetnikih stanovanj.⁷¹ Celjska mestna uprava in namestništvo sta pripomnila, da taka vprašanja niso potrebna, ker je imetnikom stanovanj in delodajalcem občevalni jezik sostanovalec in uslužbenec v splošnem znan.⁷² Niso pa omenili, da je imelo nemško prebivalstvo veliko večje možnosti vplivanja.⁷³

Dejansko sta se obe narodni skupini organizirano pripravljali na štetja. Nemški organizaciji »Nemški narodni svet« (Deutscher Volksrat) in »Südmark« sta občinam na mešanem jezikovnem območju ponudili lastne popisne komisarje (Zählkommissäre) in tudi skrb za kritje stroškov.⁷⁴ Obrambne organizacije so ustanovljale »informacijske pisarne« (»Auskunftsstellen«), da bi bolje zajele vse sonarodnjake. Te »pisarne« naj bi prebivalcem odvzemale zamudno izpolnjevanje popisnih pol. Ob teh pripravah, ki jih je mogoče primerjati z volilnim bojem, je narodno časopisje pisalo o nacionalni »dolžnosti« in poudarjalo pomen solidarnosti.⁷⁵

Glavni pomen sta obe skupini pripisovali mestu Celju, kjer je slovensko politično društvo »Naprej« leta 1910, pred uradnim popisom, organiziralo privatno slovensko štetje. Nezaupanje, ki je že tako stalno spremljalo politično dogajanje, se je stopnjevalo z vsako podrobnostjo o diskriminaciji Slovencev, ki je prišla na dan. Celjski magistrat je jeseni 1910 razposlal vzorce popisnih obrazcev, v katerih je nemščina že bila navedena kot občevalni jezik.

Nacionalni spori v narodnostni statistiki so segali vse do področja šolstva. Tako je namestništvo v Gradcu v začetku leta 1911 poročalo o »tajnem sestanku slovenskih dijakov gimnazije na Ptuj, na katerem sta dva mariborska gimnazijca pozivala k narodnemu udejstvovanju pri popisu prebivalstva«. Po preiskavah so bili slovenski dijaki disciplinsko kaznovani, dva učenca iz mariborske in dva iz ptujske gimnazije pa so izključili.⁷⁶

V nasprotju s tem je na Kranjskem popis prebivalstva potekal brez omembe vrednih narodnostnih spopadov. Notranje ministrstvo je zvedelo le za eno pritožbo, ki je zadevala ugotavljanje občevalnega jezika leta 1900 v Ljubljani. »Nemško društvo« (Deutscher Verein) v Ljubljani se je pri deželni vladi pritožilo, češ da je mestni magistrat na več mestih neupravičeno spremenil prijavne listke glede izpolnjevanja rubrike »občevalni jezik«.⁷⁷ Po preiskavi s strani deželne vlade so v dveh

⁶⁹ Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich, str. 166. Glej Michael Hainisch, Einige neue Zahlen zur Statistik der Deutschösterreicher (Leipzig—Wien 1909) 9: »Bil bi tudi pravi čudež, če ne bi želeli vplivati na izid štetja, saj se veliko narodnih zahtev opira na popisne rezultate.«

⁷⁰ Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, XX. Session, 18. 1. 1911, Verstovškova interpelacija, str. 10.880.

⁷¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Notranje ministrstvo, fasc. 2093, akt št. 13.778/1911.

⁷² Allgemeines Verwaltungsarchiv, Notranje ministrstvo, fasc. 2094, akt št. 39.984/1911.

⁷³ Veiter poudarja, da je del nemško govorečega prebivalstva na Štajerskem le »na pol izoblikovana narodna manjšina«, ki mora nujno spet izginiti, »če odpadejo ugodni družbeni pogoji oziroma pravni predpisi«. Theodor Veiter, Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich (Wien—Stuttgart 1970) 87.

⁷⁴ Sten. Protokolle des Abgeordnetenhauses, XX. Session, 18. 1. 1911, Verstovškova interpelacija, str. 10.880.

⁷⁵ Prim. interpelacijo Richarda Marckhla, ki opozarja na pozive v slovenskih časopisih, naj vsi Slovenci po roku navajajo slovenščino kot občevalni jezik. Sten. Protokolle, XX. Session, 10. 3. 1911, 11.987 sl.

⁷⁶ Prim. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Notranje ministrstvo, fasc. 2093, akt št. 13.778/1911. Poročilo namestništva v Gradcu.

⁷⁷ Glej: Allgemeines Verwaltungsarchiv, Notranje ministrstvo, fasc. 2086, akt št. 13.295/1901. Poročilo deželne vlade za Kranjsko 4. 4. 1901, št. 4962 o pritožbah ob popisu.

primerih spremembo umaknili. Primer kočevskega jezikovnega otoka dokazuje, da pomanjkanje virov o sporih še ne pomeni, da bi bili izidi narodnostne statistike nastali brez kakršnihkoli vplivov. Hugo Grothe poudarja v svoji študiji o Kočevskem, da je bila zlasti za večjezični del prebivalstva odločilna vsakokratna prevladujoča lokalna politična struja: »Isti ljudje v dolini Sane enkrat navajajo nemščino, drugič pa slovenščino kot občevalni jezik, pač odvisno od političnega pritiska, ki ga nanje izvajajo nižji upravni organi ali slovenska duhovščina, ki je od leta 1880 tu zagospodovala, ali pa ustrezno kulturnemu zbiranju, ki prihaja z nemške plati.«⁷⁸

V Dalmaciji, na Goriško-Gradiščanskem, v Istri in zlasti v Trstu, kjer razpon spornih situacij med Italijani in Slovenci naravnost dokazuje človeško iznajdljivost, je maloštevilnost Nemcev komaj povzročala konkretne nacionalne konflikte.⁷⁹

Kar zadeva etnično koeksistenco na vseh območjih, kjer so živeli Nemci in Slovenci, opazamo pri njej isto silovitost spopadov, kot jo srečujemo le še pri nemško-češkem, poljsko-ukrajinskem in italijansko-slovenskem konfliktu. Pri zadnjih popisih srečuje zgodovinar tako izrazito nespravljljivost v tonu, ki si jo more razlagati le z globoko prizadetostjo, kakor jo poznamo npr. na verskem področju. Ni slučaj, da je neki slovenski letak v času priprav za popis prebivalstva leta 1910 na Kočevskem imel naslov »Deset popisnih zapovedi za Slovence na Kočevskem.«⁸⁰

5. Kako moremo izide narodnostne statistike uporabljati pri raziskavi določenega zgodovinskega predmeta?

Vsaka zgodovinsko oprejemljiva skupnost vsebuje različno mešane in porazdeljene prvine sprave in prepira. Katera rešitev pa se ponuja pri iskanju celovitosti, ki se zdi dosegljiva le z (vsaj statističnim) uničenjem drugega? Preveč bi zahtevali od staroavstrijske narodnostne statistike, če bi jo hoteli uporabljati kot dokaz za teritorialne zahteve. Nudi demografske podlage, vendar ne v prvi vrsti o različni rodnosti in umrljivosti, preseljevanju znotraj dežele in izseljevanju, temveč o agitacijskem in asimilacijskem ravnanju v staroavstrijskem narodnostnem konfliktu. Lahko ponazori nekatere plati razvoja tega konflikta. Nekaj teh plati bi želel tu na koncu bolj omeniti kot izvajati; deloma sem nanje že na drugem mestu opozoril.

1. V obravnavanem času opazamo relativno stalnost jezikovnih meja in večinskih razmerij, tudi če kaže štetje leta 1846 druge izide kot pa poznejša štetja od leta 1880 do 1910.⁸¹

2. Jezikovne manjšine morejo svoj številčni fond ohraniti, če imajo oporo v družbenih pogojih.

3. Nemštvo na slovensko-nemški jezikovni meji je v izidih narodnostne statistike videlo potrditev svoje ocene, da se nahaja v »ofenzivi«.

4. Številčni razvoj nemško govorečega prebivalstva v slovenskih območjih ne kaže prelomnih sprememb. Relativna enotnost kaže, da narodnostna statistika v mestih ni bila v tolikšni meri izpostavljena krajevnim razmerjem moči, kot se je to dogajalo v podeželskih občinah.

5. Družbeni vzpon v mestih ni več potekal nujno prek asimilacije k nemštvu.⁸²

6. Nemškim manjšinam so pripadale po večini le določene družbene skupine (uradniki, vojaške osebe, trgovci).⁸³

7. Narodnostna statistika je zabredla v vrtinec družbenih sprememb 19. stoletja in nam kot instrument političnega legitimiranja omogoča vpogled v te spremembe. Zato je naknadno objektiviranje staroavstrijske narodnostne statistike nemogoče.

⁷⁸ S pristransko formulacijo pri Grothe, Die deutsche Sprachinsel Gottschee, str. 97.

⁷⁹ Prim. Brix, Die Erhebungen der Umgangssprache, str. 397 sl.

⁸⁰ Glej: Union, št. 5 (5. 1. 1911) 3.

⁸¹ Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich, str. 27.

⁸² Prim. Fran Zwitter, Nationale Probleme und gesellschaftliche Strukturen in der Habsburgermonarchie, V: Österreichische Osthefte 19. letnik, 3. zvezek (1977) 155; tudi Urbanitsch, Die Deutschen in Österreich, str. 40.

⁸³ Med drugim je Karl von Czoernig svoj pokoj preživel v mestu Gorici.

Med primerljivimi ugotavljanji občevalnega jezika je bil vsekakor popis iz leta 1880 najmanj pod vplivom narodnostne politike.

8. Po polomu na borzi leta 1873, ko se je malomeščanstvu liberalizem dokončno zameril, je narodnostni konflikt začel dobivati povsem nov značaj, »kajti v manjših mestih na jezikovno mešanih območjih je za rokodelca, malega trgovca in gostilničarja postala pripadnost k enemu narodu nezanemarljiv in občuten faktor gospodarske konkurence«.⁸⁴ Zagrizeno tekmovanje, ki se je tedaj začelo, se je polastilo tudi narodnostne statistike.

9. Iz tega skoraj samo po sebi umevno izhaja, da so narodnoobrambne organizacije nastajale neposredno pred prvim ugotavljanjem občevalnega jezika in v letih po njem (1880 Deutscher Schulverein, 1889 Südmärk).⁸⁵

10. Narodnostna statistika ni zagotavljala uspešnega reševanja problemov v sožitju Nemcev in Slovencev, temveč je bila — nasprotno — prizorišče nacionalnih spopadov.⁸⁶

Kakšni so življenjski pogoji in izgledi ljudi različnega porekla⁸⁷ to je v bistvu vprašanje, ki si ga zastavljamo, ko govorimo o številčni navzočnosti neke skupine. Nemškonacionalni poslanec Richard Marekhl je leta 1917 postavil parlamentarno vprašanje o »slavizacijskem ravnanju državnih oblasti in zavodov na Štajerskem in Kranjskem«. Na to vprašanje so v notranjem ministrstvu 11. novembra 1918 napravili zaznamek »Videl; stvar so prehiteli dogodki«.⁸⁸ S tem je bila stvar za obzorje staroavstrijskih uradov opravljena. Vendar pa je za približno 100.000 oseb v nastajajoči državi SHS, ki so pri štetju leta 1910 navedle nemščino kot občevalni jezik, etnična koeksistenca (s katerokoli jezikovno pripadnostjo) ostajala v naslednjih desetletjih še naprej vsakdanja realnost.

Prevedla Irena Vilfan-Bruckmüller

Zusammenfassung

DIE ZAHLENMÄßIGE PRÄSENZ DES DEUTSCHTUMS IN DEN SÜDSLAWISCHEN KRONLÄNDERN ZISLEITHANIENS 1848—1918

Emil Brix

Im Behandlungszeitraum zeigt sich eine relative Konstanz der Sprachgrenzen und Mehrheitsverhältnisse, auch wenn die Zählung von 1846 durch ihren besonderen Erhebungsmodus von den Volkszählungen 1880 bis 1910 abweichende Ergebnisse ausweist. Sprachminderheiten können ihren zahlenmäßigen Bestand nur bewahren, wenn stützende gesellschaftliche Bedingungen bestehen.

Das Deutschtum an der deutsch-slowenischen Sprachgrenze sah in den Ergebnissen der Nationalitätenstatistik eine Bestätigung für die Selbsteinschätzung sich »in der Offensive« zu befinden.

Die zahlenmäßige Entwicklung der städtischen deutschsprachigen Bevölkerung in den slowenischen Gebieten weist keine großen Brüche auf. Diese relative Einheitlichkeit weist darauf hin, daß die Nationalitätenstatistik in den Städten weniger den lokalen Machtverhältnissen ausgesetzt war als dies in Landgemeinden der Fall war.

Sozialer Aufstieg erfolgte in den Städten nicht mehr unbedingt über die Assimilation an das Deutschtum. Die deutschsprachigen Minderheiten umfassten meist nur bestimmte gesellschaftliche Gruppen (Beamte, Militärs, Kaufleute).

Die Nationalitätenstatistik geriet in den Sog der gesellschaftlichen Veränderungen im 19. Jahrhundert und läßt als Instrument politischer Legitimierung den

⁸⁴ Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich, str. 212.

⁸⁵ Prav tam, str. 213.

⁸⁶ Robert A. Kann, Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848—1918. Eine Zusammenfassung. V: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Bd. III: Die Völker des Reiches 2. Teilband (Wien 1980) 1310.

⁸⁷ Münz, Wer zählt die Sprecher, nennt die Namen? Str. 36.

⁸⁸ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Notranje ministrstvo, fasc. 56, akt št. 29.199/1918.

gesellschaftlichen Wandel faßbar werden. Daher ist eine nachträgliche Objektivierung der altösterreichischen Nationalitätenstatistik unmöglich. Unter den vergleichbaren Umgangssprachenerhebungen ist jedenfalls die Zählung von 1880 jene, die am wenigsten von nationalpolitischer Beeinflussung bestimmt wurde. Nach dem Börsenkrach von 1873, der für das Kleinbürgertum den Liberalismus endgültig diskreditierte, begann die nationale Auseinandersetzung einen neuen Charakter anzunehmen, »denn in den Kleinstädten gemischtsprachiger Gebiete wurde für den Handwerker, den kleinen Kaufmann, für Händler und Schankwirt die Zugehörigkeit zu einer Nation zu einem unübersehbaren und zudem spürbaren Faktor wirtschaftlicher Konkurrenz«. Der nun einsetzende verbissene Wettkampf bemächtigte sich auch der Nationalitätenstatistik.

Daraus ergibt sich fast selbstverständlich, daß die nationalen Schutzorganisationen unmittelbar vor und in den Jahren nach der ersten Umgangssprachenerhebung gegründet wurden (1880 Deutscher Schulverein, 1889 Südmärk). Die Nationalitätenstatistik war keine Prämisse für erfolgreiche Lösungen im Zusammenleben von Deutschen und Slowenen, sondern sie war im Gegenteil ein Austragungsort der nationalen Auseinandersetzung. Worum es im wesentlichen in der Frage nach der zahlenmäßigen Präsenz einer Gruppe geht, sind »die Lebensverhältnisse und Chancen von Menschen unterschiedlicher Herkunft«. Wenn daher der deutschnationale Abgeordnete Richard Marckhl 1917 eine parlamentarische Anfrage wegen »slawisierendem Vorgehen staatlicher Behörden und Anstalten in Steiermark und Krain« einbrachte und diese Anfrage im Innenministerium am 11. November 1918 mit der Bemerkung »Gesehen; Angelegenheit ist durch die Ereignisse überholt« viduiert wird, so stimmte dies für den Horizont der altösterreichischen Behörden. Doch für die nach der Volkszählung von 1910 etwa 100.000 Personen umfassende deutschsprachige Gruppe im sich eben konstituierenden SHS-Staat blieb die ethnische Koexistenz — mit welchem sprachlichen Bekenntnis immer — in den folgenden Jahrzehnten weiterhin tägliche Realität.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih številk »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 200 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 200 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 300 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — 2000 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 300 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — 600 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 400 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 300 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 800 dinarjev.

Clani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.